

Bartmann-krus i Finland

Av J.-P. Taavitsainen

1. Indledning

Till de kändaste representanterna för tyskt stengods hör säkert de s.k. Bartmann-krusen, vars hals pryds av ett skäggigt mansansikte som gett krusen deras namn. Beträffande dessa kannors historia kan i korthet konstateras, att de har tillverkats speciellt i Rhenlandet. Viktiga centra har varit Köln, Frechen, Langerwehe, Siegburg och utanför Rhenlandet Duingen. Redan från romersk tid kan man finna förebilder till dessa »ansiktskrus« och även under tidig medeltid framställdes kannor försedda med bilder av ansikten.

Tillverkningen av de egentliga Bartmann-krusen började emellertid omkring år 1500 och fortsatte ända till 1700-talets senare hälft. En del av kannorna är försedda med årtal: det äldsta kända årtalet är 1550 och det yngsta 1764 (Von Bock 1966, Thwaite 1973, Löbert 1977).

Särskilt har krusens skäggiga ansikten dragit till sig forskarnas uppmärksamhet, men trots det är ansiktets funktion ännu inte närmare utredd. På basen av ansiktet har man däremot gjort flere försök att reda ut krusens kronologi (tex. Holmes 1951, Von Bock 1966, Friederich 1967, 1968 (a), 1968 (b), Thwaite 1973). Frågan är emellertid mycket problematisk, vilket speciellt vrakfynden visar. Den hollandska jakt, Vergulde Draeck, som år 1698 förliste vid Australiens västkust, hade i sin last flere tiotal Bartmann-krus, och inte ett

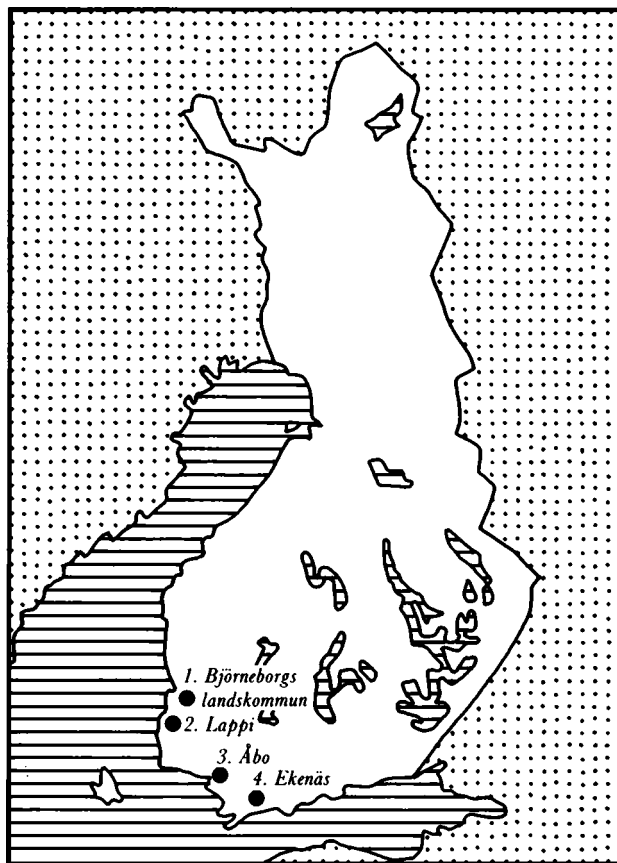

Fig. 1. Fyndplatser nämnda i artikeln.

enda av de skäggiga ansikten som pryder krusen förekommer två gånger (Green 1977 95-98, 110-137).

Något kan man ändå säga om krusens ålder på basen av såväl deras form som deras ansikten. Von Bock (1966 34,38) har konstaterat att den stundom likgiltigt, stundom vänligt bligande skäggiga herre, som pryder krus från Köln och Frechen vid omkring år 1600, förvandlas till en alltmer onaturligt grinande, elakt skrattande eller stelt stirrande man. Samtidigt börjar också kruset ändra form. Det brantaxlade, rundmagade kruset blir ett mera flaskliknande, magrare kärl med långsluttande skuldror.

Förutom Bartmann-krusens kronologi har också deras utbredning varit föremål för forskning. Krusen har inte varit populära enbart i Tyskland, utan de spred sig därifrån också till grannländerna, England, Skandinavien, Baltikum och Ryssland. Med nybyggare, köpmän och sjöfarare fördes de ända till Nord- och Sydamerika och till Asien (Reincking von Bock 1980).

Såvitt man vet har de förutom i Tyskland tillverkats endast i England och i Sverige. I England kände man till kannorna redan på 1500-talet men vid 1600-talets senare hälft började man tillverka dem i Fulham och Woolwich, uppenbarligen med produkter från Frechen som förebild. Den förstnämnda verkstadens produktion fortsatte ända in på 1800-talet (Reincking von Bock 1980 22-29).

I England hade krusen också egna namn, oftast kallades de »Bellarmine« efter kardinal Bellarmine (1542 – 1621), som var en av motreformationens viktigaste ledare. Ibland föreställde man sig att ansiktet var en karrikatur av den spanske hertigen d'Alva (Alba), och därför kallades kärlet för d'Alvas krus. Även benämningen »greybeard« användes (Savage & Newman 1974 40).

I Nordiska Museets samlingar i Stockholm finns

det ett Bartmann-krus, som visar att krusen även tillvertats i Sverige. På krusans ena sida står »Däna flaska är gjord uti Grenna Åhr 1755 Jacob Sundberg« (Lindqvist 1981 44).

2. *De finska fynden*

Bartmann-krusen är inte heller okända i Finland. I det följande framlägger jag det material, som jag kän-

Fig. 2. Bartmann-krus från Åbo. Foto Åbo landskapsmuseum.

ner till från det finska fastlandet (1), och som har hittats i städer eller i dem närliggande socknar.

1. Åbo (Åbo landskapsmuseum L12, fig. 2). Krusets höjd är 22,3 cm. Glasyn som verkar rätt slarvig är brun. Kruset pryds förutom av en Bartmann av en rosettliknande medaljong. Kärlet är sönder; det har limmats ihop av två bitar. Närmare fyndplats och – tid är okända.

Fig. 3. Bartmann-krus från Björneborgs landskommun. Foto museiverket.

2. Björneborgs landskommun, Lyttylä (Nationalmuseum, hist. saml. 1823, fig. 3). Krusets höjd är 18,7 cm och dess s.k. tigrerglasyr är till färgen gråbrun. Med undantag av ansiktets bilden är det odekorat. Kärlets hänkel saknas och dess mynning verkar att vara rostig. Guvernements-sekreterare P. Birkman har skänkt flaskan till Finska Fornminnesföreningen

Fig. 4. Bartmann-krus från Ekenäs. Foto: P. Sarvas.

år 1876. Enligt huvudkatalogen har den hittats i Björneborgs landskommun i Lyttylä då man jämnade ut marken efter ett rivet hus (2).

3. Ekenäs Prästgård (Ekenäs museum 1834 D, fig. 4). Krusets höjd är 27,5 cm. Dess glasyr är brun och slarvigt gjord. Kärlet är odekorerat. Öra saknas, och stora bitar har lossnat från kärlets yta, halsen har också en gång brutits. Katalogen omtalar följande om krusets upphittande: »funnet ganska grunt i jorden under trottoiren vid prästgården vid grävning av vattenledning, inskrivet år 1931.«

Jag har även försökt finna skärvor av Bartmann-krus; resultaten har varit magra; bara en brunglaserad skärva med fragment av ett skägg i Helsingfors stadsmuseums samlingar. Skärvan kommer från ett krus från Köln eller Frechen (se t.ex. Reincking von Bock 1976 272,285), som – liksom största delen av fynden från Gammelstaden – dateras till 1500-talets senare del. Också i de utgrävningar man gjort på det ställe där man antar, att Ulfsby stad har legat, har hittats en bit av ett Bartmann-krus (3).

Därutöver finns det bland Åbo-fynden skärvor av stengods från 1500-talets senare del, som pryds av små runda porträttmedaljonger. Detta motiv mellan akantusslingor var särskilt typiskt för produkter från Köln och Frechen (Reincking von Bock 1976 40). I andra sammanhang har medaljonger använts också i Racren och Siegburg (Löbert 1977 24; Hellebrand 1967 31,33,101; Klinge 1972 472-498). De ovannämnda stengodsbitarna är det skäl att nämna i detta sammanhang, för de ifrågavarande dekormotiven har använts också som dekoration på Bartmann-krus (t.ex. Reincking von Bock 1976 285, 286, 318, 319).

Förutom det ovan framställda materialet finns det i finska samlingar även andra Bartmann-krus. Till Na-

tionalmuseums samlingar hör ett krus, som köptes till samlingarna (NM, hist. saml. 64080) från B. Nyholms antikvitätsaffär i Helsingfors, men då inget är känt om dess proveniens, behandlas det inte här liksom ej heller det krus, som hör till Stiftelsen Lauri och Lasse Reitz. Om denna samling vet man dock att en betydande del av kollektionen är köpt i Danmark.

3. Datering

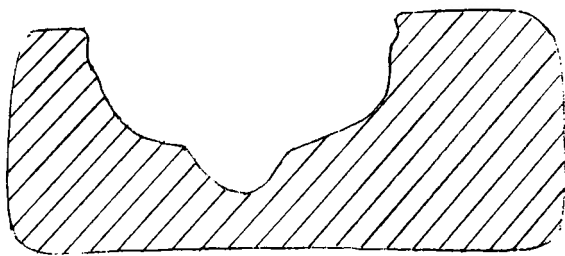
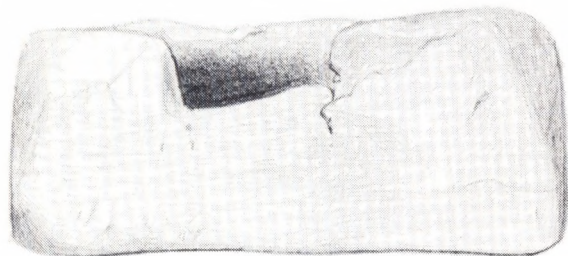
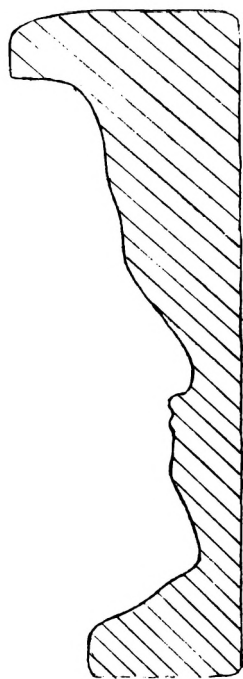
Hur bör de ovannämnda tre fynden av Bartmann-krus från Finland dateras? Som framgick av början, är den exakta dateringen av krusen ingalunda en lätt uppgift. Situationen försvåras ytterligare av det, att de knappa fynduppgifterna inte berättar alls något om sådant, möjligen daterbart material, som kommit fram i fyndomgivningarna.

Krusen som hittats i Björneborgs landskommun och i Åbo är ännu rätt brantaxlade – dock inte mera så bukiga som flaskorna från 1500-talet – och ytterligare har deras Bartmann-ansikten redan stelnat och stirrar, vilket är typiskt för flaskor efter år 1600, som i början konstaterades. Sålunda kan båda flaskorna placeras på 1600-talet. Ekenäs-flaskan är försedd med mera flackt sluttande axlar, så den torde härröra från samma århundrades slut eller eventuellt från det därpåföljande århundradet. Ett mycket liknande krus har nämligen hittats i ett vrak, som vid 1700-talets mitt sjönk vid Älvsnabben (Kajser 1979 67, 70).

4. En gjutform

Den tändande gnistan till denna artikel var en gjutform av bränd lera från Lappi socken i Åbo och Björneborgs län (NM, förhist. saml. 3640:26; fig. 5). Den-

Fig. 5. Form gjord av bränd lera. Lappi (Åbo och Björneborgs län). Teckning Leila Nieminen.

na gjutform kan belysa frågan om Bartmann-krusens förekomst i Finland. Gjutformen är 8,9 cm lång, 7,2 cm bred och 3,2 cm hög. I den ses avbildad ett skäggigt mansansikte. Ogonbrynen och skägget som är gjorda med kraftiga lodräta linjer, de utstående ögonen och mustascherna, som är tvinnade i ändorna, får en ögonblickligen att tänka på figurerna på Bartmann-

Fig. 6. Detalj av Bartmann-kruset köpt i en antikhandel i Helsingfors. Foto museiverket.

krusen. Ett Bartmann-krus måste alltså ha stått som förebild för den som gjort gjutformen.

Det betyder, att Bartmann-krusen har varit mera allmänt kända i Finland än vad de fåtaliga bevarade krusen låter påskina. Gjutformens ansikte påminner rätt mycket om det skäggiga mansansiktet på kruset, som finns i Nationalmuseums samlingar och härstammar ur en antikhandel, som ovan nämndes (fig. 6). På basen av ansiktet och krusets form dateras kannan närmast till 1600-talet; samma datering torde passa även för gjutformen. En jämförelse av dessa två figurer visar dock, att munnen på gjutformen från Lappi är missuppfattad: munnen, som i kruset från antikhandeln och vanligen även på andra Bartmann-krus har blivit närmast timglasformad, har här uppfattats som mustascher, under vilka ses en med ett kort streck utmärkt mun.

Uppgifterna om gjutformen är mycket knappa. Genom huvudkatalogen blir vi endast upplysta om, att föremålet har hittats av Kustaa Nieminen i Lappi socken i Lappi by på Mattilas gårdsplan. Från Lappi kyrka är det bara ca 17 km till Raumo stad vid kusten. Till museet har formen kommit med en försändelse avskickad av samlaren K.A. Pettersson 6.12. 1898.

Vad kan formens ursprungliga uppgift ha varit? Den påminner i någon mån om rätt djupa former med helgon-motiv, som man i Mellaneuropa har använt för att göra kakor för försäljning på marknader. Kakformar känner man till från romansk tid och de dyker upp på nytt 1400-talet eller vid 1500-talets början, då de var mycket vanliga i vissa delar av Europa. Detta bruk har fortsatt in i våra dagar (Medieval Catalogue 1940 293, Pl. XCIII). Formen från Lappi har knappast använts för detta ändamål, för i Finland har aldrig förekommit något liknande det ovannämnda bruket. Ej heller duger gjutformen till marsipanform. Där

saknas den glaserings som finns på insidan av de kärl som användes till matlagning (Bencard 1968 27).

En möjlighet som genast inställer sig är dock den, att gjutformen från Lappi har varit en matris för Bartmann-figuren. Till samlingarna i Töpferci-Museum i Raeren hör en sandstensmatris. Av bilden kan man tyvärr inte göra sig en klar uppfattning av gjutformens form, men det förefaller som om den vore rätt låg (Mayer 1967 179).

Åtminstone är de andra matriser, som använts för framställandet av reliefer i varor av stengods betydligt lägre än vår form (se t.ex. Hellebrant 1967 15-17). Förutom stengods med lågre relief har man även framställt keramikkarl med betydligt högre ansiktsrelief (bild 6; Barton 1968 41, Pl. I; Wahlö 1976 passim; Hurst 1974). De påminner till sin profil betydligt om figuren på formen från Lappi.

Även om man har antagit, att ansiktena formgivits på fri hand (Barton 1968 19-21) förefaller det naturligt, att fyndet från Lappi är en dekorationsform för keramikkarl. Då man skärsådar formens genomskärning ser det ut som om ansiktets profil skulle följa formen hos en flaska som utvidgar sig nedåt.

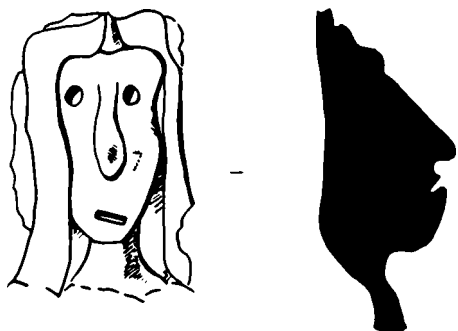

Fig. 7. Lerkärlsbit dekorerad med människoansikte. Från Lund. Enligt Barton 1968 Pl. 1:4.

Vad kan man då säga beträffande gjutformens ursprung? Den avviker till utseende och råmaterial från de tyska formerna och kan alltså inte höra hemma där. Eftersom den saknar motstycke utanför Finland torde det vara naturligt, att anse detta klumpiga föremål för en inhemsk produkt (4). Det, att man vet att Bartmann-krus har tillverkats i rikets västra delar, ökar sannolikheten för att de även har framställts i det dåvarande rikets östra delar.

5. Slutning

Till slut kan vi på basen av fynden från Helsingfors Gammelstaden konstatera att man i Finland kände till Bartmann-krusen redan vid 1500-talets slut. Tre fynd av krus visar tydligt att Bartmann-krusen under 1600 – och 1700-talen användes i kuststäderna och i socknarna i deras omedelbara närhet. Gjutformen från Lappi omtalar å sin sida att krusen var vanligare än de upphittade krusens ringa antal låter påskina. Der ger också vid handen att krusen – åt minstone för reliefens del – har kopierats också i Finland, dock knappast i stengods.

Noter

1. Vi behandlar inte i detta sammanhang de krus från 1500-talets slut, som hittats i vraken vid Esselholm i Snappetuna och Met-skär i Hitis, och inte heller det enskilda Bartmann-krus, som hittats vid dykning av utanför Helsingfors. Dessa har behandlats av Torsten Edgren (1979, 1981). Om dessa sjöfartsminnen kan inte med säkerhet sägas, om de ursprungligen var avsedda att hämtas till Finland.

2. Jag kan inte låta bli att kommentera fyndplatsen för kruset från Björneborgs landskommun och ett Bartmann-krus' användningsändamål. I Östra Anglia i England har man hittat krus, daterade till 1600-talet, som slängts i vattnet och som placerats under byggnader, och speciellt Bartmann-krus, som har innehållit järnspikar, nålar, järnbitar, hår och ofta hjärtformade läderbitar genomstunga med med nålar. Dessa krus har använts för olika magiska ändamål (Merrifield 1954, 1955; Merrifield & Smedley 1958). Om Bartmann-kruset, som hittats i Björneborgs landskommun nära den livliga hamnstaden har varit under huset av magiska orsaker förblir dock oavgjort.
3. Utgrävningsledarens Aki Pihlmans muntliga tillkännagivande.
4. Att göra en analys av lerans ursprung med geologiska metoder skulle enligt fil.dr. Kari A. Kinnunen (Geologiska forskningsanstalten) knappast leda till resultat. En eventuell spårämnesanalys av gjutformens lera skulle till stöd fordra en stor mängd jämförande material från lerans förmodade ursprungsplatser. Därför har heller ingen analys gjorts av formen.

Litteratur

- Barton, Kenneth James: Some examples of medieval glazed earthenware in Sweden. *Antikvariskt Arkiv* 33. 1968.
- Bencard, Mogens: To par kageforme. *Mark og Montre* 1968. S. 27-31.
- Bock, Gisela von: Die Entwicklung der Bartmaske an rheinischem Steinzeug. *Keramos* 34. S. 30-43. 1966.
- Edgren, Torsten: Keramiken från vraken vid Esselholm i Snapperuna och Metskär i Hitis, södra Finlands skärgård. *Finskt Museum* 1978. S. 71-91. 1979.
- Edgren, Torsten: A new find of a Bellarmine jug. *The Maritime Museum of Finland. Annual Report* 1980. S. 19-20. 1981.
- Friederich, F. H. W.: Baardmannen. *Westerheem* XVI, 3. S. 96-113. 1967.
- Friederich, F. H. W.: Baardmannen (II). *Westerheem* XVII, 1. S. 15-23. 1968 (a).
- Friederich, F. H. W.: Baardmannen tenslotte. *Westerheem* XVII, 2. S. 45-57. 1968 (b).
- Green, Jeremy N. (ed): The Loss of the Verenigde Oostindische Compagnie Jacht Vergulde Draeck, Western Australia 1656. (Part i.). *BAR Supplementary Series* 36 (i). 1977.
- Hellebrandt, Heinrich: Raerener Steinzeug. *Aachener Beiträge für Baugeschichte und Heimatkunst*. Band 4. S. 9-162. 1967.
- Holmes, M. R.: The so-called »Bellarmine« masks on imported rhinish stoneware. *The Antiquaries Journal* XXXI. S. 173-179. 1951.
- Hurst, J. G.: Sixteenth- and seventeenth-century imported pottery from the Saintonge. *Medieval pottery from excavations*. Studies presented to Gerald Clough Dunning (ed. by Vera I. Evison, H. Hodges & J. G. Hurst). S. 221-255. London 1974.
- Kajser, Ingrid: Vraket vid Älvsnabben. *Nord nytt* 5/1979. S. 58-73. 1970.
- Klinge, Ekkart: Siegburger Steinzeug. *Kataloge des Hetjensmuseums Düsseldorf*. 1979.
- Lindqvist, Gunnar: Krukor och fat. *Svenskt krukmaleri under 400 år*. Stockholm 1981.
- Löbert, Horst: Das verzierte Steinzeug aus Duingen, Kreis Alfeld. Studien zu seiner Entwicklung seit dem 16. Jahrhundert und zu seinen Beziehungen zu den deutschen Steinzeugzentren, insbesondere zu den rheinischen Herstellungsorten. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 5. S. 7-95. 1977.
- Mayer, O. E.: Fünfzehn Jahre Grabungen in Raerener Land. *Aachener Beiträge für Baugeschichte und Heimatkunst*. Band 4. S. 163-210. 1967.
- Medieval Catalogue. London Museum. London 1940.
- Merrifield, Ralph: The use of Ballarmines as witch-bottles. *Guildhall Miscellany* 3. S. 2-15. 1954.
- Merrifield, Ralph: Witch bottles and magical jugs. *Folk-Lore*. S. 195-207. 1955.
- Merrifield, Ralph & Smedley Norman: Two witch-bottles from Suffolk. *Proceedings of the Suffolk Institute of Archaeology* 1/1958. S. 97-100.
- Reineking von Bock, Gisela: Steinzeug. *Kataloge des Kunstgewerbemuseums Köln*. Band IV. 2. Auflage. 1976.
- Reineking von Bock, Gisela: Verbreitung von rheinischem Steinzeug. *Keramos* 87. S. 11-50. 1980.
- Savage, George & Harold Newman: An Illustrated Dictionary of Ceramics. London 1974.
- Thwaite, Anthony: The Chronology of the Bellarmine Jug. *The Connoisseur*, April 1973. S. 255-262.
- Wahlöö, Claes (ed.): Keramik 1000 – 1600 i svenska fynd. *Archaeologica lundensia* VI. 1976.